

A magánhangzó-harmónia ikonikus szerepéről a finnugor nyelvekben

Pomozsi Péter
ELTE BTK, Budapest

Előadásomban a palatoveláris magánhangzó-harmónia (PV-harmónia) ikonikus szerepei közül kettőt vizsgálok meg tüzetesebben. A deixisben és az intenzitás szerinti alakváltozatokban – utóbbiak többnyire, de nem kizárólag párok – a magas és mély változatok kimutathatóan ikonikus funkciójúak azon finnugor nyelvekben, melyek fonotaktikai rendszerében a PV-harmónia szerint legalább két minimális pár létezik (pl. magyar, finn, délszláv, vót, erza-mordvin, északnyugati mari) vagy történetileg kimutathatóan létezett (pl. északészláv, mezei mari).

(1) Mutató névmások és névmási határozószók PV-harmónia szerinti párjai motiváltak, pl.:

(1) magyar *ez: az, ide: oda, ilyen: olyan*; finn *tämä: tuo, tänne: tuonne, tämmöinen: tuommoinen* 'ua.'; mezei mari *tide :tuðo, tiške: tuško, təyaj: tujaj* 'ua.'; erza-mordvin *te: tona, t'ezeñ : tozoñ, de istjamo-istjamo* 'ua.'

A hasonló jelentésű, de intenzitás szerint szembenálló vagy épp skálára helyezhető alakváltozatok elkülönülésében is építőkövek lehetnek a PV-harmónia szerinti minimális párok és allofonok, sőt, (2) irodalmi észt példáin keresztül azt is érzékelhetjük, mennyire ősi ikonikus jelenséggel van dolgunk. Az északészláv a XIV-XV. századra olyan jelentős tipológiai átrendeződésen ment át, hogy a PV-harmónia gyakorlatilag megszűnt, ezek az alakváltozatok azonban máig élnek a köznyelvben is:

(2) *sinka(di)-sonka(di), sinka-vonka*, 'kacsaringós, kanyargós, összevissza, cikcakkos' (EKKS 5: 487), *liigeldi-loogeldi* 'kanyargósan' (EKSS 2: 127), *kilks-kolks-(kõlks)* 'ércesen pengő hang a legfinomabbtól a tompa, erős, fémes ütőhangig' (EKKS 2:271) > *kiliseb: koliseb: kõliseb* 'csilingel: cseng-bong: kong' (NB! Az ige- és névmások magyar fordításában az észttel pontosan megegyező magánhangzó-alternációkat látunk).

Az előadás e két jelenség gyakorlati bemutatására összpontosít kilenc finnugor nyelv anyagán keresztül. Ellenpróbaként számos olyan indoeurópai nyelv deiktikus rendszerébe pillantunk bele, amelyekben a PV-harmónia történetileg sem mutatható ki (olasz, német, angol, lengyel, orosz, lett).

A magas-mély illeszkedés szerinti magánhangzó-változatoknak és általában a hangzóalternációknak igen fontos szerepe van egyes, motivált szavak, szópárok, ikerszók hangtestének alakulásában. Ennek az elméleti háttéréről az előadás időkeretei miatt csak érintőlegesen esik említés. Azt mégis ki kell emelni, hogy a Saussure 1915 és Sapir 1921 nyomán elterjedt (Saussure 1915, Sapir 1921), az onomatopoeízisen és a gyermeknyelven kívül mindennemű hangalakú motiváltságot tagadó tanok az etimológiában is túlságos szkepszishez vezettek (vö. pl. Collinder 1960, Hajdú 1966), pl. épp egyes palatoveláris alakpárok összetartozásának kérdésében is. A tárgyilagosabb, mind az újgrammatikus szkepszistől, mind bölcséleti nyelvészeti túlzásoktól mentes összehasonlító vizsgálatok azt is mutatják, hogy bizonyos nyelvi elemek hangtani motiváltsága önmagában még nem ok arra, hogy olyan világosan összetartozó példákat, mint (3) szétválassunk, akár nyelven belül, akár két vagy több rokon nyelv viszonyában.

(3) magyar *forog ~ pörög* ~ finn, *pyörii-* 'ua.', vö. finn *pyörä* 'kerék' ~ észt *pööra-* 'for-, pör-' ~ erza mordvin *nypdamc* 'fordul, forog' ~ déli manysi *püwärt-* 'forog', keleti hanti *pəŋərərət* 'ua.' (az obi-ugor adatokhoz vö. SSA 2: 455). A jelenleg mértékadó etimológiai szótáraknak egyike sem említi a magyar *pörög* esetleg közös eredetét a többi alakkal, a *for-* tövet a TESz. megemlíti, de a felvetett összefüggést elutasítja (TESz. 1: 951–952, SSA 2: 455).